

М. О. Барановський

Сільські периферійні території України: особливості делімітації, сучасний стан, перспективи розвитку

Розкрито існуючі підходи до виділення сільських периферійних територій, проведено їх делімітацію в межах України, проаналізовано сучасний стан соціально-економічного розвитку периферійних територій, визначено головні причини їх формування, на основі використання кластерного аналізу проведено групування сільських периферійних територій України, окреслено можливі напрямки їх розвитку на перспективу.

Ключові слова: сільські території, периферійні райони, поляризація простору, стимулювання розвитку.

Сільські території в останні роки привертають до себе увагу фахівців різних наукових шкіл і напрямків. І це не дивно, адже сільські території є комплексним, складним об'єктом дослідження. Крім того, у них відбуваються дуже неоднозначні, різновекторні процеси, які потребують наукового осмислення та узагальнення. Існуючі нормативно-законодавчі акти, загальнодержавні та регіональні програми розвитку села не виконуються через брак фінансування, реалізація їх заходів практично не впливає на стан розвитку сільських територій. Окремого наукового аналізу потребують так звані сільські проблемні території, до яких можна віднести депресивні та периферійні райони України.

Грунтовні напрацювання у вивченні різних аспектів розвитку сільських територій мають О. Бородіна, В. Борщевський, Ю. Губені, О. Павлов, І. Прокопа, В. Юрчишин та інші. У роботах зазначених науковців викладено теоретико-методологічні засади дослідження сільських територій, напрямки реформування аграрного сектора, обґрунтовано необхідність переходу від пануючої раніше політики агроцентризму до політики селяноцентризму, уособленням якої є концепція сільського розвитку. Поряд із безсумнівними та вагомими результатами досліджень сільських територій, окремі аспекти їх розвитку не набули належного наукового представлення. Йдеться, перш за все, про поглиблення диференціації сільського простору, яка найбільш чітко проявляється по лінії «центр-периферія». Сільські периферійні території дуже рідко виступають об'єктом наукового пошуку, хоча вирізняються найбільш гострими проблемами соціально-економічного розвитку.

Головним завданням даного дослідження є аналіз існуючих підходів до делімітації сільських периферійних територій, визначення

© М. О. Барановський, 2013.

особливостей їх сучасного стану з метою розробки системи заходів стимулювання їх розвитку.

У класичному трактуванні, периферія – це частина чогось, яка віддалена від центра, або місцевість, віддалена від столиці, великих міст, а також райони, міста, що віддалені від центра. Попри визнання науковцями поняття «периферійні райони», у літературі досі немає однозначного його трактування, як немає і єдиних критеріїв їх делімітації. Традиційно до периферійних відносять ті адміністративні утворення, які розміщуються на околицях регіонів, незалежно від того, на якій відстані вони знаходяться від головного центра. Частково з цим можна погодитися. Водночас більш об'єктивними будуть видаватися такі підходи до виокремлення периферійних територій, які базуються на певних кількісних критеріях. Ще на початку 2000-х років М. Дністрянський запропонував відносити до периферійних ті райони, які віддалені від обласних центрів більш як на 100 км [1, с. 164], обгрунтувавши свою думку тим, що при більшій відстані суттєво зростають витрати часу а, відтак, знижується доступність послуг для населення. Погоджуючись із думкою М. Дністрянського, слід урахувати те, що, по-перше, відстань визначається від обласного до районного центра, а тому частина району може розміщуватися ближче 100 км; по-друге, деякі райони та їх центри зорієнтовані на великі міста сусідніх регіонів, хоча більшість послуг, особливо жорстко регламентованих адміністративно, люди можуть отримати тільки у своєму обласному центрі.

Інформаційною основою для виділення та характеристики сільських периферійних районів слугували дані державної служби статистики України, зокрема статистичних щорічників у розрізі регіонів України. Базуючись на викладених вище підходах і доповненнях, в Україні було виділено 184 сільські периферійні райони. Найбільша кількість таких районів налічується в Одеській, Миколаївській, Чернігівській, Сумській, Херсонській областях, що визначається, насамперед, розмірами їх території та особливостями географічного розташування обласного центра.

Сільські периферійні території характеризуються такими епітетами як «відсталі», «депресивні», «маргінальні», «слаборозвинені» тощо. Зазвичай вони вирізняються низькими показниками соціально-економічного розвитку, депопуляцією, слабким розвитком транспортної мережі, соціальною апатією населення, а поняття «периферійність» і «низький рівень розвитку» часто трактуються як синоніми. З одного боку, периферійність, мірилом якої може слугувати фізична відстань до обласного центра чи іншого великого міста, є перешкодою для залучення інвестиційних ресурсів, збуту сільськогосподарської продукції, а відтак гальмує рівень економічного розвитку таких територій. З іншого боку,

периферійність є своєрідним індикатором економічної відсталості території. Спробуємо довести чи спростувати ці твердження, а також визначити причини таких особливостей соціально-економічного розвитку сільських периферійних територій в Україні.

Найбільш індикативною особливістю розвитку периферійних територій можуть відобразити кілька груп показників, які характеризують перебіг демографічних процесів, динаміку показників аграрного виробництва, заселеності території тощо.

Вихідною гіпотезою аналізу демографічних процесів є твердження про те, що у периферійних районах демографічні показники є помітно гіршими від пересічних для країни значень.

Вихідна гіпотеза отримала підтвердження, яке ґрунтується на аналізі великого масиву первинних статистичних даних, за винятком показників народжуваності. Останні у периферійних районах виявилися не гіршими за пересічні для країни та свого регіону значення. Наприклад, народжуваність сільського населення у Володимирецькому районі становить 23,2%. Це найвищий показник в Україні. Що ж стосується показників смертності та природного приросту, то тут ситуація зовсім інша. Загальний показник смертності у периферійних районах перевищує пересічний для країни індикатор на 24%, а природний приріст є гіршим в 1,8 разу. Водночас периферійні райони помітно диференціюються за головними демографічними показниками. Причому суттєві перепади можуть спостерігатися навіть у межах одного регіону. Так із чотирьох районів Рівненської області три мають додатні значення природного приросту, а один (Дубровицький) – від'ємне. Загалом у 21 (11%) із 184 периферійних районів спостерігається додатний природний приріст. Головно це сільські периферійні райони Одеської, Рівненської, Закарпатської та Івано-Франківської областей.

На протилежному полюсі знаходяться сільські райони Чернігівської, Сумської, Полтавської, Харківської, Луганської та Вінницької областей, у яких демографічна ситуація є дуже складною. Найгіршими показниками природного приросту вирізняються Ямпільський (-19,9%), Чорнухинський (-19,9%), Середино-Будський (-19,2%), Борзнянський (-21,4%), Ріпкинський (-26,6%) та Козелецький (-27,7%) райони.

Проведений аналіз показав, що складна демографічна ситуація і периферійність не завжди співпадають. У межах України рівень гостроти демографічної ситуації визначається не стільки периферійністю, скільки успадкованим з минулого станом демографічних процесів. При цьому слід визнати, що причиною складної демографічної ситуації, яка сформувалася ще у кінці 70-х років в окремих районах Чернігівської, Полтавської та інших областей, була саме периферійність їх географічного розташування, проте довести це, навіть із використанням сучасних методів, складно.

Немає також однозначної залежності між периферійністю сільських районів і рівнем їх заселеності. Периферійні сільські райони зазвичай мають нижчу щільність населення, яка в окремих районах досягла критичної межі. Серед 142 районів України, що мають щільність населення меншу за 15 осіб / км², 77 належать до категорії периферійних територій. Щільність сільського населення у периферійних районах (20,3 осіб / км²) нижче від середнього для країни показника майже на 28%. Особливо інтенсивно щільність населення скорочується у сільських периферійних районах Житомирської, Чернігівської, Сумської, Полтавської та Харківської областей. За рахунок цього розширюється площа малозаселених територій, у межах яких найбільші диспропорції у концентрації населення простежуються між приміськими районами, районами, які мають кращі природно-кліматичні мови для розвитку аграрного сектора, і віддаленими, периферійними, регіонами.

Загроза розвитку таких районів полягає у тому, що при дуже низькому рівні заселеності території втрачаються будь-які перспективи для організації товарного аграрного виробництва. Скорочення посівних площ разом із депопуляцією населення, знелюдненням сільських поселень приводить до поступової втрати державою соціального контролю над такими територіями.

Не менш контрастними в Україні є показники аграрного виробництва. Причому внутрішньорегіональні відмінності інколи у кілька разів перевищують міжрегіональні. У 90-х роках ХХ ст. у період найбільш гострої фази економічної кризи мало місце повсюдне скорочення виробництва сільськогосподарської продукції. З початку 2000-х років аграрне виробництво почало поступово відроджуватися, проте цей процес проходить вибірково.

Периферійні райони відносяться до тих сільських територій, де спад аграрного виробництва був дуже великим, він супроводжувався значним

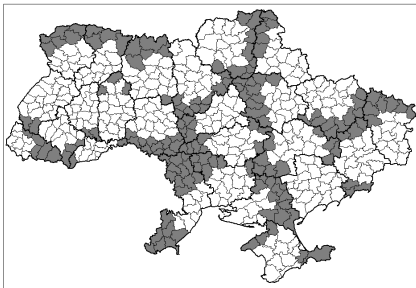

Рис. 1. Сільські периферійні райони України

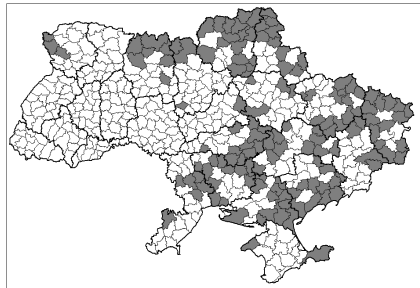

Рис. 2. Райони із щільністю населення менше 15 осіб/км²

скороченням посівних площ, повним вилученням їх із господарського обігу, зростанням архаїзації сільської економіки. Наприклад, душеві показники виробництва сільськогосподарської продукції упродовж 2003-2010 рр. зросли у периферійних районах (у фактичних цінах) на 234%, тоді як в Україні загалом – на 277,3%. Своєрідним індикатором зниження значущості периферійних районів є скорочення їх частки у виробництві сільськогосподарської продукції своїх регіонів. Загалом у 122 периферійних районах із 184 мало місце зменшення їх частки у виробництві аграрної продукції. При цьому варто відзначити помітні регіональні відмінності. Наприклад, у Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій областях усі периферійні райони знизили свою частку, тоді як у Чернігівській – лише половина.

Водночас не можна однозначно стверджувати про те, що у периферійних районах рівень розвитку сільського господарства є обов'язково низьким. У таких периферійних районах південної частини Чернігівської області як Варвинський, Прилуцький, Срібнянський виробництво зернових упродовж 1990-2012 рр. зросло на 450,7%, 338,8 та 407,1% відповідно. При цьому негативні тренди перебігу демографічних процесів, низька щільність населення не стали перешкодою для цього. Аналіз динаміки душевих показників аграрного виробництва у розрізі адміністративних районів України показав, що внутрішньорегіональна диференціація визначається насамперед або природними чинниками, або близькістю великого міста. Найбільш несприятливі тенденції розвитку мають місце у тих периферійних районах, де гірші природні чинники поєднуються з явищами депопуляції.

Аналогічні процеси простежуються і в показниках зайнятості сільського населення та зменшення посівних площ.

Скорочення зайнятості населення у сільському господарстві в останні роки має повсюдний характер. Головно це пов'язано з особливостями статистичного обліку зайнятих в особистих господарствах населення, а також із специфікою трансформаційних процесів, які відбуваються в аграрному секторі як базовому сегменті сільської економіки. Вища частка зайнятих в аграрній сфері є індикатором певної відсталості території, її патріархальності. При загальному векторі скорочення зайнятих у сільському господарстві, ці процеси відбуваються більш повільними темпами саме у периферійних районах. Якщо в цілому для України, за даними моніторингу показників розвитку сільських районів для визнання територій депресивними, частка зайнятих у сільському господарстві становить 20,7%, то у периферійних районах – 23,5%. Водночас і периферійні райони у цьому контексті неоднорідні. Наприклад, частка

зайнятих у сільському господарстві у периферійних районах Донецької області становить 41%, Харківської – 35,1%, Чернігівської – 28,4%, у той же час у Житомирській області вона становить 16,7%. Низьку частку зайнятих у сільському господарстві мають ті периферійні райони, де сільське господарство зазнало найбільшої руйнації, де має місце суттєве скорочення посівних площ і склалася складна демографічна ситуація.

Наявність суттєвих внутрішньорегіональних відмінностей у сільському просторі України, формою вияву яких є сільські периферійні території, породжує закономірне запитання про механізми їх формування. Виникнення периферії зумовлено головно поляризацією сільського простору України і різновекторним розвитком окремих його складників, як то: сільський соціум, сільська економіка, соціальна інфраструктура тощо. В умовах економічної кризи, переходу від централізованої до ринкової моделі економічного розвитку, стиснення простору проходить лінією «центр-периферія». Конкурентні переваги отримують насамперед сільські райони, які прилягають до столиці, інших великих міст, обласних центрів. У регіонах, які мають контрастні природні передумови для розвитку сільського господарства (Чернігівська, Житомирська, Рівненська області), концентрація аграрного виробництва і сільського населення простежується у тих районах, які володіють кращими, насамперед ґрунтовими ресурсами для організації сільськогосподарського виробництва.

Вище було наведено приклади того, що периферійні райони України є досить неоднорідними. Визнання цього факту зумовлює необхідність: по-перше, проведення об'єктивного їх групування на основі кількох показників, по-друге, визначення «больових» точок кожного із типів периферійних районів, по-третє, розробки окремих для кожного типу сценаріїв їх розвитку на перспективу.

Групування периферійних районів за особливостями соціально-економічного розвитку проводилося на основі 9 показників (табл. 1). Методом проведення групування було обрано кластерний аналіз, зокрема такий його різновид як К-середній. За результатами кластеризації, в Україні було виділено п'ять груп районів (рис. 3).

Найбільш чисельними виявилися третя та четверта групи, куди увійшло по 57 периферійних адміністративних районів. Поглиблений аналіз усіх груп дозволив виділити їх головні типоформувальні ознаки, переваги та проблеми.

До першої групи увійшло лише сім районів. Визначальною ознакою виділення цієї групи стали високі душеві показники аграрного виробництва (табл. 1). Вони виявилися найвищими не лише серед периферійних, а й серед усіх сільських районів України.

Таблиця 1

Пересічні значення показників соціально-економічного розвитку
периферійних районів у різних кластерах

	Динаміка частки району у виробництві сільськогосподарської продукції свого регіону за 2003-2010 рр., %	Частка зайнятих у сільському господарстві, %	Зростання душових показників виробництва сільськогосподарської продукції за 2003-2010 рр., %	Динаміка частки районів у населенні свого регіону за 1989-2011 рр., %	Скорочення посівних площ за 1989-2011 рр., %	Частка сільського населення району 2011 р. до показника 1989 р., %	Природний приріст населення, % (2011 р.)	Щільність сільського населення, осіб / км ² (2011 р.)	Обсяги реалізованої сільськогосподарської продукції на одну особу, грн. (2010 р.)
Кластер 1	1,88	33,53	353,69	0,05	9,45	81,71	-5,78	23,17	10109,08
Кластер 2	-0,01	36,15	311,96	0,06	15,40	74,73	-8,70	17,25	5365,98
Кластер 3	-0,33	28,22	295,75	-0,03	26,91	77,91	-9,13	18,09	3422,80
Кластер 4	-0,73	21,42	245,68	-0,15	20,22	78,51	-6,68	18,85	1735,14
Кластер 5	-2,28	9,72	83,80	-0,17	11,29	84,30	1,75	27,33	319,17

Розраховано автором за даними державної служби статистики України.

Райони першої групи характеризуються також зростанням їх частки у виробництві аграрної продукції своїх регіонів, швидкими темпами приросту виробництва сільськогосподарської продукції, незначним скороченням посівних площ і відносно високою щільністю сільського населення. Фактично ці райони належать до категорії периферійних лише географічно, хоча мають і негативні демографічні тенденції.

Друга група районів характеризується полярним поєднанням демографічних, розселенських показників і показників виробництва сільськогосподарської продукції. При значних темпах убутку сільського населення, низькій щільності сільських мешканців, у районах цього типу досить швидко зростає виробництво аграрної продукції.

Найбільш гострою соціально-економічною ситуацією характеризуються райони третього та четвертого кластерів. У них сформувалася досить складна демографічна ситуація, убуток сільського населення йде швидкими темпами, знижується також питома вага цих районів як у населенні, так і у виробництві сільськогосподарської продукції своїх регіонів. Головною типиформувальною ознакою для виділення даних типів

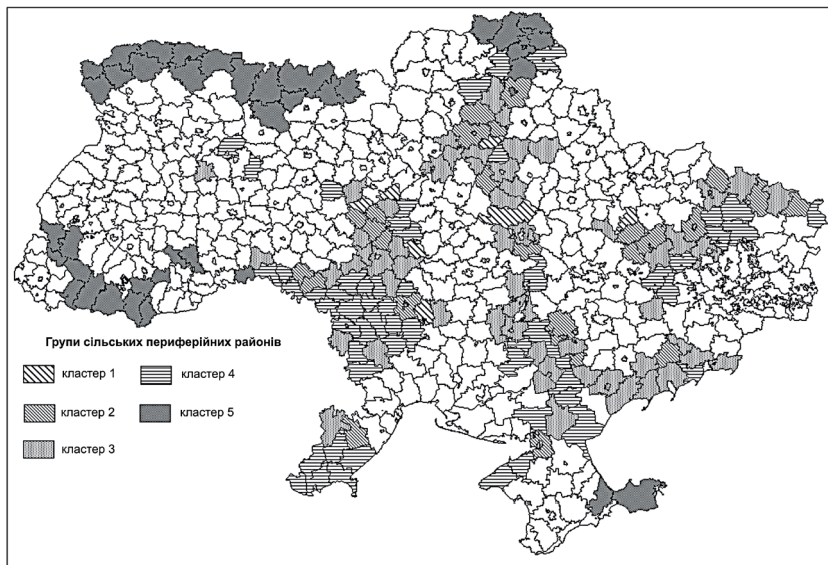

Рис. 3. Групування периферійних районів України за показниками соціально-економічного розвитку

районів є складна демографічна ситуація. Ці райони відчувають гостру нестачу кваліфікованих кадрів, навіть за умови незайнятості населення.

Досить своєрідною є п'ята група районів, яка вирізняється, з одного боку, найгіршими показниками аграрного виробництва (упродовж 2003-2010 рр. виробництво сільськогосподарської продукції у них скоротилося навіть у фактичних цінах), з іншого – найкращою демографічною ситуацією та відносно високою заселеністю території. Негативні тренди розвитку аграрного сектора пов'язані із несприятливістю природних передумов.

Проведений аналіз показав, що сільська периферія неоднорідна. Відтак доречно вести мову про вибір різних сценаріїв для її порятунку. Кардинального перегляду потребує сама концепція аграрної політики. Наріжним каменем її реформування має стати перехід до політики сільського розвитку, яка ґрунтується на засадах багатофункціональності села.

Доцільність розширення функцій сільських територій за рахунок розвитку позааграрних видів діяльності, покращання соціальної і транспортної інфраструктури, формування обслуговуючих кооперативів тощо не викликає жодних заперечень. Це стандартний набір заходів стимулювання розвитку сільських територій. Разом з тим, розробляючи

різноманітні програми розвитку села чи то загальнодержавного, чи то регіонального рівнів слід чітко усвідомити, що поляризація сільського простору триватиме і далі. В окремих випадках, у тих районах, де депопуляція досягла критичної межі, де відбувається швидке скорочення північних площ найбільш доцільною буде модель помірної допомоги, яка не відверне, проте призупинить негативні тренди їх розвитку.

У типових периферійних районах, до яких можна віднести райони третього та четвертого кластерів, головні зусилля необхідно скерувати на покращання демографічної ситуації та урізноманітнення сфери економічної діяльності на селі. Це може бути сільський зелений туризм, транскордонне співробітництво, різноманітні кооперативи. У цих районах ще не втрачені можливості для розвитку селянських господарств товарного типу.

Окремого підходу до розробки системи заходів стимулювання розвитку потребують периферійні райони п'ятого типу. Їх географічне розташування, природно-ресурсний потенціал свідчать про те, що їх майбутнє скоріше за все не варто пов'язувати із сільським господарством. Основою сільської економіки тут мають стати позааграрні види діяльності, особливо це стосується периферійних районів Закарпатської, Львівської, Чернівецької, Рівненської областей, де є достатня кількість сільського населення працездатного віку. Виняток складають периферійні райони Чернігівської та Сумської областей із дуже високим рівнем депопуляції населення.

Проведений аналіз методичних підходів до виділення периферійних районів, оцінка стану їх соціально-економічного розвитку дозволяють зробити такі висновки.

1. Найбільш реальним індикатором ідентифікації сільських периферійних територій є фізична відстань від районного до обласного центра, яка має перевищувати 100 км. При такому підході в Україні налічується 184 сільські периферійні райони.

2. Сільські периферійні райони загалом характеризуються гіршими від пересічних для країни показниками соціально-економічного розвитку. Смертність у даних районах є вищою від загальнодержавного показника на 24%, природний убуток населення – в 1,8 разу, щільність населення, навпаки, є нижчою на 28%. Гіршими від пересічних для країни є також показники виробництва сільськогосподарської продукції.

3. Закріплення за периферійними районами негативних рис соціально-економічного розвитку пояснюється головню дією економічних чинників, які обумовлюють відбір кращих територій для розміщення різних видів економічної діяльності, і, як наслідок, до поляризації сільського простору. Сільське населення та аграрне виробництво все більше концентрується у приміських районах і на територіях із кращими природними передумовами.

4. Сільські периферійні райони України вкрай неоднорідні. Використання кластерного аналізу дало можливість виділити в межах України п'ять типів периферійних районів. Одні із них вирізняються значними масштабами аграрного виробництва, інші – надзвичайно складною демографічною ситуацією і деградацією посівних площ.

5. Розробка програм стимулювання розвитку периферійних територій має враховувати їх специфіку. Для районів із дуже складною демографічною ситуацією, занепадом аграрного сектора політика підтримки має бути спрямована на недопущення погіршення стану їх соціально-економічного розвитку. У периферійних районах із найбільш сприятливими ґрунтово-кліматичними ресурсами пріоритетним видом діяльності може залишатися аграрний сектор. Натомість у віддалених районах Волинської, Рівненської, Закарпатської, Чернівецької областей, з урахуванням структури їх природно-ресурсного потенціалу, доцільніше розвивати позааграрні види діяльності, у т. ч. сільський зелений туризм.

Список використаних джерел

1. Дністрянський М. С. Україна у політико-географічному вимірі : монографія / М. С. Дністрянський. – Львів : Видавництво ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 310 с.

Барановський Н.А. Сельские периферийные территории Украины: особенности делимитации, современное состояние, перспективы развития.

Раскрыто существующие подходы к выделению сельских периферийных территорий, проведено их делимитацию в пределах Украины, проанализировано современное состояние социально-экономического развития периферийных территорий, определены главные причины их формирования, на основе использования кластерного анализа проведено группировку сельских периферийных территорий Украины, очерчено возможные направления их развития на перспективу.

Ключевые слова: сельские территории, периферийные районы, поляризация пространства, стимулирование развития.

Baranovsky M.O. Rural peripheral territories of Ukraine: peculiarities of delimitation, current state, prospects of development.

The existing approaches to definition of rural peripheral territories are described, their delimitation within Ukraine is fulfilled, the current state of socio-economic development of peripheral territories is analyzed, the main reasons for their forming are determined, the grouping of rural peripheral territories of Ukraine is completed on the basis of cluster analysis, the possible directions of their perspective development are defined.

Key words: rural territories, peripheral districts, polarization of space, stimulation of development.